

Seminaris a Quatre Bandes 2012-2013 - UB
Divinitats i esperits malèfics, al Pròxim Orient Antic i en el Món Grec
(24/01/2013)
(L. Feliu – S. Grau – M. Reig – E. Vernet)

A. Mesopotàmia. L. Feliu

1. Lèxic

1.1 “SER DOLENT”

Sum. ḫul (ED IIIb) “ser dolent; destruir; fer mala olor; ser fals; ser lleuger. Mal, malesa. Dolent.”

Base l-m-nl > acc. *lemēnum* (OA, OB) “ser dolent” (Base només atestada en accadi); *lemnum* (OAKk) “dolent, malèfic, pervers”; *lemuttum* (OA, OB) “maldat; desgràcia”; *lumnum* (OB) “mal, mala fortuna; desastre; malesa”.

Base l-r-g-gl (heb. *r^{cc}* “ser dolent”) > acc. *ragāgu* (SB) “ser dolent”. *raggum* (OA, OB) “dolent; criminal”.

Única atestació en context de *ragāgu*:

Gilgamesh XI 220: *raggat amēhuttu iraggigki* “La humanitat és tramposa, t’enganyarà.”

CAD R s.v.: “mankind is wicked and will commit a wrong agaist you.”

1.2. “Maldat; mal”

Sum. niġ-erim (OB) “mal, maldat.”

Acc. vd. s.v. l-r-g-gl (*raggum*).

1.3. “SER DESAGRADABLE”

Base l-m-s-kl > acc. *masākum* (OB) “ser lleig/desagradable, dolent”; *maskum* “dolent, desagradable, podrit”.

Sum. ḫul (ED IIIb) “ser dolent; destruir; fer mala olor; ser fals; ser lleuger.”

1.4. “Dimoni; fantasma, dimoni (del desert, muntanya, mar, tomba).”

Sum. uduġ (ED IIIa) > acc. *utukkum* (OB).

1.5. “Un dimoni que provoca una malaltia.”

Sum. á-sàġ (Ur III) (lit. “pica-costat”) > acc. *asakkum* (OB).

1.6. “Policia; dimoni.”

Sum. galla (ED IIIa) > acc. *gallûm* (SB; lex. OB).

1.7. “Fantasma, espectre, esperit.”

Sum. k/gidim (ED IIIb) > acc. *eṭemum* (OA).

1.8. “Aire, brisa; fantasma”

Sum. lîl (OB) acc. *zîqîqu* (OB) (< *zâqum* “flotar, volar”).

1.9. “Dimoni malèfic.”

Sum. ala > acc. *alû* (MB).

1.10. “Diablesa que ataca principalment nadons i lactants”

Sum. ðim-me (OB Lex); acc. *lamaštum* (OB).

1.11. “Una malaltia; un dimoni”

Sum. ðim-me-a (OB Lex); acc. *labāšu* (SB).

1.12. “Administrador; un dimoni.”

Sum. maškim; acc. *rābišum* (OA, OB) (< *rabāšum* “seure”).

1.13. “Una malaltia; destí; un dimoni”

Sum. nam-tar (EDIIIb) (lit. “tallar el destí”); acc. *namtarum*.

2. Textos

2.1. Conjur contra un Udug. Ebla. ED IIIb ca. 2450 (Cunningham, 1997: 38-9).

Conjur: El sacerdot-gudu de Ningirim, el fill de Ningirim, ha tret el dimoni dolent (udug ḫul), el déu dolent (diġir ḫul), del genoll, del genoll malalt. Encanteri de Ningirim.

2.2. Conjur contra la Lamaštum. OB ca. 1700 (SEAL 5.1.13.3 <http://hudd.huji.ac.il/>).

Anum la va crear, Ea la va educar,
Enlil li va atorgar cara de lleona.
És ferotge, té les mans llargues,
els dits i les ungles
llargues, l'avantbraç tacat.
Entra per la porta de la casa,
tot colant-se per la polleguera.
Un cop s'ha colat per la polleguera, veu el nadó.
Ataca set cops la seva panxa.
Arrenca les teves ungles,
treu les teves mans
abans que et pesqui
l'expert en l'art (de la màgia), Ea, el valent.
La polleguera és ampla per tu, les portes són obertes,
ves i corre cap a desert!
Amb sorra a la teva boca,
amb pols a la teva cara,
amb petites llavors de creixen
ompliré els teus ulls!
Et conjuro mitjançant la maledicció d'Ea:
Ves-te'n!

2.3. Sèrie Udug ḫul. Manuscrit OB ca. 1800 (Geller, 1985: 48-51, 512-521); Sèrie canònica VI 130'-139'. Primer mil·lenni (Geller, 2007, 133).

Que el dimoni-Udug dolent (ḫul) o un esperit (gidim) sorgint del de[sert,]
o Namtar, tu que toques el pacient (lú) perversament (ḫul),
i la llengua, que fou malèvolament lligada a algú,
sigui esmicolat com una olla, vessat com l'aigua.
No creuaràs el cercle del marc de la porta,
no creuaràs el llindar.
Dimoni-Udug dolent (ḫul) cap al teu desert! Dimoni-Ala dolent cap al teu desert!
Dimoni-Udug dolent que vius a la casa, sense estima de déu o persona,
Dimoni-Udug dolent, dimoni-Ala dolent, esperit dolent, dimoni-policia dolent, déu dolent, dimoni-
administrador dolent,
sigues esmicolat com el fang del test del ceramista a la plaça.

2.4. Sèrie Udug ḫul. Manuscrit OB ca. 1800 (Geller, 1985: 64-71, 692-745); Sèrie canònica VII 27-67. Primer mil·lenni (Geller, 2007, 136-138).

El Dimoni-Udug dolent, el dimoni-Ala dolent, que obstrueix el pas als que rondan per la nit,
l'esperit dolent, el dimoni-policia dolent que obstrueix el pas als que rondan per la nit,
són una tempesta impetuosa que no deixa res al darrere,
un ésser dolent (ḫul-ġál/lemnu) el qual la seva cara enrabiada és una resplendor (me-lám) malgirbada,
un lleó rugent sense contemplacions.
Brillen malèvolament com estrelles vers l'home,
sense deslligar les mans del presoner que torna cap a casa durant la nit.
S'acosten a aquell home i li toquen la mà,
tot seguint-lo fins a casa seva,
i afectant les seves extremitats.

Els seus ulls estan oberts però no veuen ningú.
 Les seves orelles estan obertes però no senten ningú.
 Aquest home està terriblement deprimat a causa de la mà de Destí (nam-tar).
 La malaltia-(á-sàg) l'aclapara de manera implacable.
 Asalluḫi-Marduk (diu): “Vine fill meu,
 agafa l'atuell de fang, posa [...],
 llança l'encanteri d'Eridu,
 espargeix el llit d'aquest home, fill del seu déu, amb aigua.
 Passa l'encenser i la torxa i
 que el Destí (nam-tar) que hi ha dins el cos de l'home flueixi com l'aigua.
 Que el timbal de bronze 'Herói del Cel', el bastó de fusta-*e'ru* poderós
 augmenti el seu so amenaçador.
 Forma el cercle de farina, el guardià poderós,
 Forma el cercle de farina al portal de fora.
 Fes la pila de farina a la porta de la casa, al pany de la casa.”
 [El Dimoni-Udug dolent, el dimoni-Ala dolent, que obstrueix el pas als que ronden per la nit,]
 [l'esperit dolent, el dimoni-polícia dolent que obstrueix el pas als que ronden per la nit,]
 (Asalluḫi-Marduk) pronuncia el jurament dels déus,
 que no hi hagi res dolent dins la casa,
 que no hi visqui res dolent dins la casa.
 Que no entri per la porta de la casa,
 que no entri pel pany de la casa,
 que no entri pel costat quan l'home surti,
 que no entri [...],
 que no entri [...],
 que no entri [...].
 No t'asseguis a la seva cadira,
 no jéguis al seu llit,
 no pugis a la seva teulada,
 no entris a la seva habitació.
 Sigues conjurat pel cel, sigues conjurat per la terra.

2.5. Text mèdic. ca. s. VIII (Heeßel, 2002: 72-3).

Si a un home [l'ha agafat] la malaltia (anomenada) 'La mà d'Ištar', la malaltia *lilû* o qualsevol cosa dolenta (*lemnu*) i no el deixar anar, per guarir-lo (cal): terra del temple de Marduk, [terra del temple d'Ištar, terra d'una capelleta, terra de la porta de la casa d'un home sa, [terra de la porta d'un mort, terra de l'entrada d'un hostal, terra d'una cruïlla, te[r]ra d'un gujal², terra de la base d'un mur, terra de set camins, terra d'un portal, terra de l'ombra i del sol (i) magnetita. Barreja aquestes catorze terres amb l'aigua del pou del temple de Marduk (i) fes un cap de Pazuzu. Si el malalt té (el cap de Pazuzu) a les mans o si li poses damunt del cap del pacient, qualsevol cosa dolenta que l'hagi agafat ho veurà i no s'hi acostarà. Aquest malalt es guarirà.

2.6. Parar els peus de l'enemic a la casa de qualsevol persona. s. VII (Wiggermann, 1992: 6-7).

[Ja sigui] un dimoni-udug dolent (udug ḫul), o un dimoni-*alû* dolent, o un esperit (gidim) dolent,
 [o] un dimoni-galla dolent, o un déu (diġir) dolent, o un dimoni-administrador dolent,
 [o] la Lamaštu, o el Labašu o el Lladre,
 [o] Lilû, o Lilîtu, o La-Minyona-de-Lilû,
 [o] La-mà-del-déu, o La-mà-de-la-deessa, o Caigut-del-cel,
 [o] Lugalura¹, o Lugalamašpa'e²,
 [o] Destí (nam-tar), o Sostè-allò-dolent, o Mort,
 [o] Crema, o Abrusador, o dimoni-kattillu,
 [o] l'esperit de la família, o l'esperit d'un foraster, o qualsevol mal (ḫul),
 [qualsev]ol que sigui, o qualsevol cosa perjudicial (nu-dùg-ga) sense nom,
 [o ep]idèmies, o Assassí, o Plaga,
 [o la malaltia-*di*]u, o dany, o pèrdua,

¹ Un dels nom de Šulpa'e, una divinitat sumèria que en el primer mil·lenni fou equiparada a un dimoni.

² Nom d'un dimoni.

[o qualsevol cosa dolent]a que [hi hagi] a la casa de qualsevol persona
com un signe de maldat (hul) i cri[dant constantment,]
[fent por i atemorint constant]ment,
[fent emmalaltir, matant, fent mal,]
[causant robatoris i pèrdues ...]
[el seu mal. Perque no entri a la casa de qualsevol persona]
[i parar els peus de l'enemic (*šēp lemmutti*) a la casa de qualsevol persona.]

Bibliografia fonamental

- Black, J. – Green, A., 1998. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London.
- Cunningham, G., 1997. 'Deliver me from Evil'. *Mesopotamian incantations 2500-1500 BC*. Roma.
- Farber, W., 1980-83. "Lamaštu", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6, pp. 439-446.
- Geller, M.J., 1985. *Forerunners to Udug-hul. Sumerian Exorcistic Incantations*. Stuttgart.
- 2007. *Evil Demons. Canonical Utukkū Lemnūtu Incantations*. Helsinki.
- Heeßel, N., 2002. *Pazuzu. Archäologische und philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon*, Leiden/Boston/Köln.
- Pettinato, G., 2001. *Angeli e demoni a Babilonia. Magia e mito nelle antiche civiltà mesopotamiche*. Milano.
- Thompson, R.C., 1093-04. *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*. London, (Reimpr. New York, 1976).
- Wiggermann, F.A.M., 1992. *Mesopotamian Protective Spirits. The Ritual Texts*. Groningen.
- 1993-97. "Mischwesen", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8, pp. 222-246.
- 2000. "Lamaštu, Daughter on Anu, a Profile", a: M. Stol, *Birth in Babylonia and the Bible*, Groningen, pp. 217-249.

B. *El Bé i el Mal en la literatura apocalíptica, sapiencial i sectària d'època intertestamentària.* Eulàlia Vernet

1. *Ambient històric, cultural i religiós de la literatura intertestamentària*

El postexili (597-333 aC)

- 1.1. Període Persa (539-333): Influència irànica en el judaisme
- 1.2. Època Hel·lenística (333-63 aC)
- 1.3. Ocupació romana (63 aC- 180dC)
 - Primera guerra jueva (66-73 dC)
 - Segona guerra jueva (132-135 dC)

2. *La literatura apocalíptica*

- 2.1. Missatge de l'apocalíptica jueva
- 2.2. Els precedents veterotestamentaris de l'apocalíptica

3. *Dualisme, angelologia i escatologia als textos de Qumran*

Introducció. Principals aspectes doctrinals

- 3.1. Regles de la comunitat
 - La Regla de la Comunitat o Manual de disciplina (4Q255-264)
 - El Document de Damasc (4Q266-273)
- 3.2. Literatura escatològica
 - La Regla de la Guerra (1Q33 i 4Q491-496)
 - Descripció de la Nova Jerusalem
- 3.3. Literatura exegètica: els *pesharim* i el *peshet* d'Isaïes
- 3.4. Textos poètics
 - Salms apòcrifs i textos litúrgics de la Comunitat de Qumran
 - Himnes contra els dimonis
 - Composicions sapiencials

Conclusions

Bibliografia

Literatura Apocalíptica

1. *El Llibre d'Henoc etiòpic (o Pentateuc d'Henoc)*

El Fill de l'home (1Hen 46, 2-4, 2a paràbola)

“Pregunté a uno de los santos ángeles (...) acerca de aquel Hijo del hombre, quién era, de dónde venía y por qué iba con el ‘Principio de los días’. Me respondió así: —“Este es el Hijo del hombre, de quien era la justicia y la injusticia moraba con él. El revelará todos los secretos de lo oculto, pues el Señor lo ha elegido (...). Este Hijo del hombre que has visto levantará a los reyes y poderosos de sus lechos y a los fuertes de sus asientos, aflojará las bridas de los poderosos y destrozará los dientes de los pecadores”.

G. Aranda Pérez; Fl. García Martínez i M. Pérez Fernández. 1996. *Literatura judía intertestamentaria*. Estella, Navarra: Verbo Divino, p. 283.

2. *Quart llibre d'Esdres o Apocalipsi d'Esdres (7, 26-35)*

El món futur

“Aparecerá la esposa como una ciudad y se verá la tierra que está actualmente oculta. Todo el que haya escapado de los males mencionados verá mis maravillas. En efecto, se manifestará mi Hijo el Mesías con los que están con él y llenará de gozo a los justos que sobrevivan durante cuatrocientos años. Después de esos años, morirá mi Hijo el Mesías, así como todos los que tienen aliento humano. El mundo (presente) volverá al silencio primordial durante siete días, tal como había estado en su primer origen; de este modo nadie sobrevivirá. Después de (esos) siete días, el mundo nuevo que no ha sido suscitado todavía se despertará y lo que es corruptible será aniquilado. La tierra devolverá a los que duermen en ella; el polvo, a los que descansan en su silencio; los sepulcros, a las almas que les fueron confiadas. El Altísimo se revelará (sentado) en su trono del juicio. La misericordia se alejará (...), las acciones justas se despertarán y las injustas no dormirán ya más”.

G. Aranda Pérez; Fl. García Martínez i M. Pérez Fernández. 1996. *Literatura judía intertestamentaria*. Estella, Navarra: Verbo Divino, p. 330.

3. *Apocalipsi siríaca de Baruc (2 Bar)*

Adveniment del Messies i resurrecció

30 [1] “I serà després d'aquestes coses quan serà acomplert el temps de la vinguda del Messias, i ell tornarà en glòria. Llavors, tots aquells qui s'havien adormit en la seva esperança ressuscitaran. [2] I serà en aquell temps que s'obriran els tresors en què hom havia guardat el nombre de les ànimes dels justos; i sortiran, i la multitud de les ànimes apareixeran juntes, en una gran assemblea, en un sol esperit, i les primeres s'alegraran i les darreres no s'affligiran, ja que sabran que ha arribat el temps del qual va ser dit que és la fi dels temps. [4] Les ànimes dels impius, quan veuran totes aquestes coses, es dissoldran llavors especialment, [5] ja que saben que ha arribat el seu suplici i que ha vingut la seva perdició”.

Joan Ferrer (ed. i trad.). 2003. *Apocalipsi siríaca de Baruc*. Barcelona: Alpha, p. 73-74.

4. *La 'literatura de testaments' o 'discursos de comiat': el Testament de Job*

Visita del diable a Job (TestJob 6, 4-7, 13)

“Estando yo dentro de la casa, Satán, metamorfoseado en mendigo, llamó a la puerta y dijo a la portera: –“Di a Job que quiero hablarle”. La portera vino y me lo repitió. De mi boca escuchó la respuesta que debía dar: que en aquel momento yo no estaba libre. Satán se marchó y puso sobre sus hombros un *assalion*. Llamó a la puerta y habló así a la portera: –“Di a Job: Dame un pan de tus manos para que pueda comer”. Le di a la muchacha un pan quemado para que se lo entregara y le idiqué que le dijera: –“No esperes comer de mis panes, pues yo soy tu enemigo”. [... La portera cambia el pan, pero el demonio descubre el engaño y le obliga a decirle la verdad]. Tras oír la respuesta, Satán me reenvió la esclava con estas palabras: –“Este pan está totalmente quemado; del mismo modo haré con tu puerpo. Me iré y en una hora te aniquilaré”. Le repliqué: –“Haz lo que tengas que hacer. Sea lo que fuere lo que quieras traer contra mí... dispuesto estoy a soportar lo que me presentes”.

G. Aranda Pérez; Fl. García Martínez i M. Pérez Fernández. 1996. *Literatura judía intertestamentaria*. Estella, Navarra: Verbo Divino, p. 366.

Dualisme escatològic a Qumran: La Regla de la Comunitat o Manual de disciplina (4Q255-264)

5. *Regla de la Comunitat de Qumran (4Q255-264): el Déu dels coneixements.*

Col. III [15] (...) Del Déu dels coneixements prové tot el que és i serà: abans que existissin [els éssers], fixà tots els seus plans [16] i, quan existeixen, compleixen la seva missió segons el que ha estat determinat per a ells, d'acord amb la seva glòria i sense canviar res. [17] En la seva mà hi ha les lleis de totes les coses i és ell qui les sosté en totes les seves necessitats. És ell qui ha creat l'home, perquè

dominés [18] el món. I disposà per a l'home dos esperits perquè caminés amb ells fins al temps fixat per al moment de la seva visita: són l'esperit [19] de la veritat i el de la perversió.

De la font de la llum prové la veritat i, de la font de les tenebres, la perversió. [20] A la mà del príncep de les llums hi ha el domini sobre tots els fills de la justícia que caminen per les vies de la llum, i a la mà de l'àngel [21] de les tenebres hi ha tot el domini sobre els fills de la perversió: caminen per les vies de les tenebres.

És a causa de l'àngel de les tenebres que s'esgarrien [22] tots els fills de la justícia; i tots els seus pecats, totes les seves iniquitats, totes les seves faltes, totes les rebel·lions de les seves obres estan sota el seu domini [23] segons els misteris de Déu, fins al temps ficat per ell. Totes les desgràcies que els colpeixen i tots els moments de les seves adversitats són l'efecte del domini de la seva hostilitat. [24] I tots els esperits de la seva part cerquen fer ensopegar els fills de la llum. Però el Déu d'Israel i el seu àngel de la veritat ajuden [25] tots els fills de la llum. Ell creà els esperits de la llum i els de les tenebres i sobre ells ha fundat tota acció, [26] i sobre ells tot servei i sobre les seves vies [tota visi]ta. Déu estima un d'aquests esperits per tota [col. IV, 1] l'eternitat, i es complau per sempre en totes les seves accions; l'altre l'abomina i detesta el seu consell per sempre i odia totes les seves vies.

Frederic Raurell (ed. i trad.). 2004. *Regla de la Comunitat de Qumran*. Barcelona: Alpha, p. 133-136.

6. Regla de la Comunitat de Qumran (4Q255-264): L'esperit de la veritat.

Col. IV [2] ... És a l'esperit de la veritat que pertoca d'il·luminar el cor de l'home, aplanar davant ell totes les vies de la vera justícia i infondre en el seu cor el temor dels judicis [3] de Déu: esperit d'humilitat, de perseverança, d'abundant misericòrdia, de bondat eterna, de prudència i d'intel·ligència, de sòlida saviesa que confia en totes [4] les obres de Déu i recolza sobre l'abundància de la seva gràcia. Esperit de coneixement en tot pla d'acció, zel per als preceptes justos i els propòsits [5] sants portats amb caràcter decidit, abundant misericòrdia envers tots els ídols impurs, i de conducta modesta, [6] amb prudència en tot i amb discreció pel que fa als misteris del coneixement. Aquests són els consells de l'esperit per als fills de la veritat en el món.

La visita de tots els qui caminen en ell és guarició, [7] abundància de pau en una llarga vida, una descendència fecunda, amb benediccions sense fi, joia eterna en una vida perpètua, una corona de glòria, [8] amb un vestit de majestat en la llum eterna.

Frederic Raurell (ed. i trad.). 2004. *Regla de la Comunitat de Qumran*. Barcelona: Alpha, p. 136-138.

7. Regla de la Comunitat de Qumran (4Q255-264): L'esperit de perversitat.

Col. IV [9] L'esperit de perversitat, en canvi, és cobejança, poca voluntat en el servei de la justícia, impietat i mentida, orgull, arrogància, engany, falsedat, violència, [10] gran hipocresia, impaciència, molta follia, zel insolent, obres abominables comeses amb esperit de luxúria, comportaments immorals al servei de la impuresa, [11] llengua blasfema, ceguesa d'ulls i duresa d'oïda, rigidesa de bescoll, duresa de cor, i així camina per les vies de les tenebres, a més de l'astúcia maligna.

La visita [12] de tots els qui caminen en ell consisteix en gran quantitat de càstigs per mitjà de tots els àngels de destrucció, destrucció eterna per la irrompent ira del Déu de les venjances, per l'esglai perpetu i la ignomínia [13] sense fi de la destrucció per mitjà del foc de les regions tenebroses. I tots els seus temps, de generació en generació, seran plor trist i amarga dissort en els abismes de les tenebres fins [14] al seu extermini, sense que entre aquests hi hagi cap resta ni supervivents.

Frederic Raurell (ed. i trad.). 2004. *Regla de la Comunitat de Qumran*. Barcelona: Alpha, p. 138-139.

8. Regla de la Comunitat de Qumran (4Q255-264): Presència del bé i del mal en l'home

Col. IV [23]... Fins ara, els esperits bons i els dolents lluiten en el cor de l'home: [24] i aquest camina en la saviesa o en la follia. D'acord amb la disposició de cadascú en la veritat i en la justícia, l'home odia la perversió. I, amb proporció a la part de perversió que li ha tocat, actua impròpiament per mitjà d'ella i

així [25] abomina la veritat. Perquè és amb igual proporció que Déu els ha posats fins al moment final fixat i fins al la nova creació. Ell coneix el resultat de les seves obres per a tots els temps. [26] I els ha donats en herència els fills dels homes, perquè coneguin el bé [i el mal], perquè assignin el grup a cada vivent i visquin així d'acord amb l'esperit que és en ell, [fins al temps] de la visita.

Frederic Raurell (ed. i trad.). 2004. *Regla de la Comunitat de Qumran*. Barcelona: Alpha, p. 141-142.

9. Qumran: *La Regla de la Guerra (1Q33)*

Col. I (= 4Q496 + 1) ₁ For the Ins[tructor: The Rule of] the War. The first attack by the sons of light will be launche[d] against the lot of teh sons of darkness, agianst the army of Belial, agains the band of Edom and of Moab and of the sons of Ammon ₂ and [...] Philistia, and against the bands of the Kittim of Ashur, who are being helped by the violators of the covenant. The sons of Levi, the sons of Judah and the sons of Benjamin, the exiled of the desert, will wage war against them. ₃ [...] against all their bands, when the exiled sons of light return from the desert of the nations to camp in the desert of Jerusalem. And after the war, they shall go up from there ₄ ... [...] of the Kittim in Egypt. And in his time, he will go out with great rage to wage war against the kings of the North, and his anger wants to exterminate and cut off the horn of ₅ I[srael. And th]is is a time of salvation for the nation of God and a period of rule for all the men of his lot, and of everlasting destruction for all the lot of Belial. There will be ₆ g[reat] panic [among] the sons of Japhet, Ashur shall fall and there will be no help for him; the rule of the Kittim will come to an end, wickedness having been defeated, with no remnant remaining, and there sill be no escape ₇ for [any of the sons] of darkness. *Blank*.

García Martínez, Fl. i E. J. C. Tigchelaar (eds. i trad.). 1997. *The Dead Sea Scrolls. Study Edition*. 1r vol, p. 113. Leiden, Nova York, Colònia: Brill, p. 113.

10. Composicions sapiencials a Qumran: *La dona demoníaca (4Q184)*

Frag. 1 ₁ [...] She is always looking for depravities, [and] whets the word[s of her mouth, ...] ₂ and implies insult, and is [bu]sy leading the community astray with non[sense.] Her heart weaves traps, her kidneys n[ets. Her eyes] ₃ have been defiled with evil, her hands grasp the pit, her feet descend to act wickedly and to walk in crimes. [...] ₄ (are) foundations of darkness, and there are plenty of sins in her wings. Her [...] (are) night gloom and her clothes [(are) ..] ₅ Her veils are shadows of the twilight and her adornments diseases of the pit. Her beds {her couches} are couches of the pit, [...] ₆ (are) deep ditches. Her lodgings are couches of darkness and in the heart of the nigh[t] are her tents. In the foundations of gloom ₇ she sets up her dwelling, and camps in the tents of silence, in the midst of eternal fire. She has no inheritance among all ₈ those who shine {.} brightly. She is the start of all he ways of wickedness. Alas! She is tite ruination of all who inherit her, and the calamity of a[ll].

1 Frag. 1 [...] ה תוציא הבל וב[...] א תועות תשחר תמיד [וי]שנן
 דברי פיה [...] 2 וקלם תחלין]ק ולהליץ יחד בש[וא] תול לבה יכין פחין
 וכליותיה מק[שות עיניה] 3 בעול נגעלו ידיה תמכו שות רגליה להרשיע
 ירדו וללכת באשמות [...] 4 מוסדי חושך ורוב פשעים בכנפיה [...]ה
 תועפות לילה ומלבשיה [...] 5 מכסיה אפלות נשף ועדיה נגועי שחת
 ערשיה {יצועיה} יצועי שחת[...] 6 מעמקי בור מלונותיה משכבי חושך
 ובאישני לילה]אשלותיה ממוסדי אפלות 7 תאהל שבת ותשכון באהלי
 דומה בתוך מוקדי עולם ואין נחלתה בתוך ככול 8 מאירי {.} נוגה והיאה
 ראשית כול דרכי עול הוי הוה לכול נוחליה ושדדה לכ[ול] 9 תומכי בה

García Martínez, Fl. i E. J. C. Tigchelaar (eds. i trad.). 1997. *The Dead Sea Scrolls. Study Edition*. 1r vol, p. 113. Leiden, Nova York, Colònia: Brill, p. 377.

11. Sobre el bé i el mal en aquest món: *El llibre de Job*

Primer poema de Sofar (Jb 11, 13-20)

¹³ Si adreces el teu cor a Déu
 i alces les mans cap a ell,

¹⁴ si les neteges de tota culpa
i no aculls la malícia a casa teva,
¹⁵ llavors aixecaràs el front net de pecat
i et mantindràs ferm, res no et farà por.
¹⁶ Oblidaràs les teves penes,
seran com record d'aigua passada.
¹⁷ La teva vida lluirà més que el migdia,
la fosca es tornarà com un matí.
¹⁸ Viuràs segur i ple d'esperança;
et sabrà greu el que vas fer, però dormiràs en pau.
¹⁹ Ningú no destorbarà el teu descans,
i molts et diran coses boniques.
²⁰ Però els ulls dels impius es consumeixen
i no troben refugi enlloc.
La mort és la seva única esperança.

12. El Llibre de Job. Segona resposta de Job (Jb 42, 1-6)

¹ Job va adreçar aquesta resposta al Senyor:
² Reconec que tu ho pots tot,
que no t'és impossible cap projecte.
³ Tu has dit:
“Qui és aquest per a enfosquir els meus plans
sense cap coneixement?”.
És cert! He parlat en la ignorància
de coses grans que no puc copsar.
⁴ Has dit encara:
“Escolta'm, doncs, i et parlaré:
Jo et preguntaré i tu m'instruiràs”.
^k Jo només et coneixia d'oïda,
però ara t'he vist amb els meus ulls.
⁶ Per això, ara em retracto,
penedit sobre la pols i la cendra.

Bibliografia

- Aranda Pérez, G; Fl. García Martínez i M. Pérez Fernández. 1996. *Literatura judía intertestamentaria*. Estella, Navarra: Verbo Divino.
- Cimosa, Mario. 1992. *La letteratura intertestamentaria*. Bolonya (EDB).
- Davies, W. D. et alii (ed.). 1989. *The Cambridge history of Judaism*. Vol. 2n., *The Hellenistic age*, Cambridge.
- Ferrer, Joan (ed. i trad.). 2003. *Apocalipsi siríaca de Baruc*. Barcelona: Alpha García Martínez, Fl. 1993. *Textos de Qumrán*. Madrid: Trotta.
- García Martínez, Florentino i Julio Trebolle Barrera. 1993. *Los Hombres de Qumrán: literatura, estructura social y concepciones religiosas*. Madrid (Trotta).
- Nickelsburg, G.W.E. 1981. *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah. A Historical and Literary Introduction*. Filadèlfia: Fortress Press; Londres: SCM Press.
- Piñero, Antonio. 2006. *Literatura judía de época helenística en lengua griega*. Madrid: Síntesis.
- Raurell, Frederic (ed. i trad.). 2004. *Regla de la Comunitat de Qumran*. Barcelona: Alpha.

S4B 24 de gener de 2013

Divinitats i esperits malèfics, al Pròxim Orient Antic i en el món grec

C. Grècia. Sergi Grau - Montserrat Reig

Béns i mals en l'arcaisme grec

1. Atena convida Aquil·les a reflexionar sobre els beneficis majors que s'esdevindran si refrena la seva còlera: Homer, *Iliada* I, 207-214 (Trad. A. García Calvo)

“Del cielo he venido, a hacerla cejar, si bien haces caso,
tu furia; y a ti me envió diosa Hera la cándidos-brazos,
a ambos queriéndoos bien, por igual cuidadosa de ambos.
¡Ea, mas cede en porfía, y no tire espada tu mano!,
mas de palabra ¡insúltale, sí, de tanto y de cuanto!
Pues desde aquí te lo anuncio, y cumplido habrás de mirarlo:
aún una vez vendrán a ti dones tres veces tantos
por esta soberbia de hoy. Pero ¡tente, ya haznos tú caso!”

2. Teognis 753-756

Ταῦτα μαθὼν, φίλ' ἑταῖρε, δικάίως χρήματα ποιοῦ,
σώφρονα θυμὸν ἔχων ἐκτὸς ἀτασθαλίας,
ἀεὶ τῶνδ' ἐπέων μεμνημένος· εἰς δὲ τελευτήν
αἰνήσεις μύθῳ σώφρονι πειθόμενος.
Havent après això, company estimat, enriqueix-te amb justícia,
servant l'ànim assenyat i ignar de delictes,
i recordant-te sempre de les meves paraules: a la fi
apreciaràs haver obeït un discurs assenyat.

3. Heràclit, fr. 22 B 94 DK = 94 M (915 Pòrtulas&Grau)

Ἥλι<ος δ' ὄδε>
οὔ κατὰ φύσιν
εὐρος ποδὸς ἀνθρωπήϊου
τοὺς προσήκοντας οὐχ ὑπερβήσεται οὔρους
εἰ δ' <ἐξ εὔ>ρους ἐξίη>
Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι
ἐξευρήσουσιν

Aquest sol
que segons natura té
l'amplada d'un peu d'home
no transgredirà les fites que li escauen.
Si se sortia de la seva amplària,
les Erinies, auxiliars de Justícia,
sabran trobar-lo

4. Èsquil, *Set contra Tebes* 705-708 (Trad. C. Riba)

νῦν ὅτε σοι παρέστακεν· ἐπεὶ δαίμων
λήματος ἄν τροπαία χρονία μεταλ-
λακτὸς ἴσως ἄν ἔλθοι θελεμωτέρῳ
πνεύματι· νῦν δ' ἔτι ζεῖ.

EL COR: Avui almenys, quan t'és a la vora. Perquè el destí, amb el temps, per un girament de designi, pot canviar i venir sobre tu amb un oreig més clement; però ara, bull.

5. Homer, *Iliada* XXIV 526-534 (Trad. A. García Calvo)

ὡς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι
ζῶειν ἀχνυμένοις· αὐτοὶ δὲ τ' ἀκηδέες εἰσί.
δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει
δώρων οἷα δίδωσι κακῶν, ἕτερος δὲ ἑάων·
ὦ μὲν κ' ἀμμίξας δῶη Ζεὺς τερπικέραυτος,
ἄλλοτε μὲν τε κακῶ ὃ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἐσθλῶ·
ὦ δὲ κε τῶν λυγρῶν δῶη, λωβητὸν ἔθηκε,
καὶ ἑ κακῆ βούβρωστις ἐπὶ χθόνα διὰν ἐλαύνει,
φοιτᾷ δ' οὔτε θεοῖσι τετιμένος οὔτε βροτοῖσιν.
Pero es que a los míseros hombres los dioses tal se lo hilaron,
vivir en dolor, mientras ellos son libres de pena y cuidados;
pues dos en la sala de Zeus tinajas yacen, guardando

los dones que él da, la una de buenos, la otra de malos:
al que mezclando de ambas le diere Zeus jugarayos,
ése unas veces con gozo se topa, otras veces con daño;
pero al que le dé de las penas, lo ha hecho presa de escarnio,
y cruda miseria lo va por la tierra acosando,
y errando va él, ni de dioses ni de morideros honrado.

6. Teognis 373-380

Ζεῦ φίλε, θαυμάζω σε· σὺ γὰρ πάντεσσιν ἀνάσσεις
τιμὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μεγάλην δύναμιν·
ἀνθρώπων δ' εὖ οἶσθα νόον καὶ θυμὸν ἐκάστου·
σὸν δὲ κράτος πάντων ἔσθ' ὑπάτον, βασιλεῦ.
πῶς δὴ σευ, Κρονίδη, τολμᾷ νόος ἄνδρας ἀλιτρούς
ἐν ταύτῃ μοίρῃ τὸν τε δίκαιον ἔχειν,
ἦν τ' ἐπὶ σωφροσύνην τρεφθῆι νόος ἦν τε πρὸς ὕβριν
ἀνθρώπων ἀδίκους' ἔργμασι πειθομένων;
Bon Zeus, m'admires! Tu que tot ho governes
i tens l'autoritat i la força suprema,
que coneixes la ment i el cor de cada home,
i és teu, sobirà, el domini excels de tota cosa:
com pot ser que la teva ment, Crònida, tingui
els homes delinqüents en la mateixa part que el just,
tant si es decanta al seny com a l'excés la ment
dels homes, seduïts per actes injustos?

7. Soló, fr. 14 W (Trad. J. Ferraté)

οὐδὲ μάκαρ οὐδεις πέλεται βροτός, ἀλλὰ πονηροὶ
πάντες ὄσους θνητοὺς ἥλιος καθοραῖ.
No existe hombre feliz; al contrario, son todos miseria
los mortales que el sol desde arriba va viendo.

8. Soló, fr. 4, 26-33 W (Trad. J. Ferraté)

οὕτω δημόσιον κακὸν ἔρχεται οἴκαδ' ἐκάστωι,
αὔλειοι δ' ἔτ' ἔχειν οὐκ ἐθέλουσι θύραι,
ὑψηλὸν δ' ὑπὲρ ἔρκος ὑπέρθορον, εὖρε δὲ πάντως,
εἰ καὶ τις φεύγων ἐν μυχῶι ἦι θαλάμου.
ταῦτα διδάξαι θυμὸς Ἀθηναίους με κελεύει,
ὡς κακὰ πλεῖστα πόλει Δυσνομίη παρέχει·
Εὐνομίη δ' εὐκόσμη καὶ ἄρτια πάντ' ἀποφαίνει,
καὶ θαμὰ τοῖς ἀδίκους ἀμφιτίθησι πέδας·
Así que a la casa de todos llega el mal del común;
y no bastan ya a sujetarlo las puertas de entrada;
pasa de un salto el alto cercado, y al fin da con uno,
aunque vaya a esconderse al fondo del cuarto.
Mí alma me ordena que esto a la gente de Ateneas enseñe:
que el Mal Gobierno le trae aflicciones al pueblo,
y que el Buen Gobierno todo lo pone en orden y a punto,
y que ata a menudo con grillos al malo.

9. Eurípides, *Hipòlit*, 1379-1383 (Trad. C. Riba)

μιαυφόνον τε σύγγονον παλαιῶν
προγεννητόρων ἐξορίζεται
κακὸν οὐδὲ μένει,
ἔμολέ τ' ἐπ' ἐμέ – τί ποτε, τὸν οὐ-
δὲν ὄντ' ἐπαίτιον κακῶν;

D'uns parents sollats per l'homei,
ah, d'uns antics progenitors
prorrump el mal i no s'espera,
i ve sobre meu,
¿per què, si jo no sóc culpable de cap mal?

10. Èsquil, *Perses* 290-294 (Trad. C. Riba)

σιγῶ πάλαι δύστηνος ἐκπεπληγμένη
κακοῖς ὑπερβάλλει γὰρ ἦδε συμφορά,
τὸ μήτε λέξαι μήτ' ἐρωτῆσαι πόση.

ὄμως δ' ἀνάγκη πημονὰς βροτοῖς φέρειν
θεῶν διδόντων·

LA REINA: Callo fa estona, mísera aclaparada pels infortunis. És massa gran aquest desastre per a dir res, per a preguntar res sobre el que sofrim. Amb tot, és necessari que els mortals suportin les penes que els donen els déus.

Divinitats malèfiques gregues i l'origen del mal

11. Hesíode, *Teogonia* 211-232 (Trad. F. Cuartero)

La Nit infantà l'avorrible Fat (Moros), la negra Ker i la Mort (Thanatos); infantà el Son (Hypnos) i infantà la raça dels Somnis (Oneira). Després parí Escarn (Momos) i Misèria (Oizys) dolorosa (sense haver jagut amb ningú, la Nit, tenebrosa deessa), i les Hespèrides, que dellà el famós Océan guarden les belles pomes d'or i els arbres que lleven el fruit; i també infantà les Moires i les Kers, venjadores despietades: Cloto, Làquesis i Àtropos, que als mortals, des que naixen, atorguen el bé i el mal que han d'haver; elles persegueixen les transgressions dels homes i dels déus i no posen mai terme a llur còlera, les deesses, fins a haver donat un puniments dolorós a qui ha faltat. També infantà Nèmesis, flagell dels homes mortals, la Nit funesta. I després d'aquesta parí Engany (Apate) i Amistança (Philotes), la funesta Vellesa (Geras) i Eris d'ànima violenta. Al seu torn, l'avorrible Eris infantà el dolorós Fatic (Ponos), Oblidança (Lethe), Fam (Limos) i els Dolors (Algea) llagrimosos; Lluites (Hysminai), Batalles (Machai), Mortaldats (Phonoi) i Homeis (Androktasíai); Querelles (Neikea), Mentides (Pseudea), Discursos (Logoi) i Disputes (Amphillogíai); i també Il·legalitat (Dysnomie) i Ruïna (Ate), parentes l'una de l'altra; i Jurament (Horkos), qui més fa patir als homes terrenals cada vegada que algú, deliberadament, pronuncia perjuri.

12. Prometeu i Pandora: Hesíode, *Treballs i dies* 90-104:

Anteriorment vivien sobre la terra les tribus dels homes lluny dels mals i del dur Fatic i de les malalties indefugibles que porten les kers als homes. Car els mortals envelleixen aviat enmig del mal. Però la dona, en treure amb les mans la gran tapadora de la gerra, els va escampar i va tramir per als humans preocupacions perniciososes. Només Elpís va romandre allà dins, en el recinte infranquejable sota els llavis de la gerra, i no va volar cap a la porta, car Pandora va tornar a posar abans la tapadora sobre la gerra. Però milers de perjudicis vagaregen entre els humans. La terra és plena de mals, i ple n'és el mar. Les malalties entre els homes, unes durant el dia, d'altres per la nit, passegen lliurement portant mals als mortals en silenci, perquè el previsor Zeus els va treure la veu.

13. Mite de les edats: Hesíode, *Treballs i dies* 121-126:

Però quan aquest llinatge va desaparèixer sota terra, aquests van esdevenir daimones sagrats sobre la terra, bons, protectors dels mals, guardians dels homes mortals, que vigilen les sentències i els fets cruels, coberts de boira, passejant arreu per la terra, dadors de riquesa.

140-2:

Però quan també aquesta raça va desaparèixer sota terra, aquells són anomenats benaurats mortals subterranis, els segons, però l'honor els acompanya també.

179:

ἀλλ' ἔμπηξ καὶ τοῖσι μμεῖζεται ἔσθλα κακοῖσιν.

Però tot i així també es barregen per a ells els béns amb els mals.

14. El decret fundacional de Cirene (inscripció del s. IV aC, que reproduïx el document de la fundació, 631aC):

On these conditions they swore a solemn agreement, those who stayed at home and those who sailed to found the colony; and they placed a curse on those who broke the agreement and did not abide by it, either those living in Libya or those staying at home. They molded wax images, and burned them with curses, all of them coming together, men and women, boys and girls: "May he who does not abide by these oaths, but breaks them, melt away and dissolve like the images, himself and his offspring and his property. But for those who abide by these oaths, for those who sail to Libya and those who remain in Thera, may there be abundance and prosperity for themselves and for their offspring.

Algunes reflexions filosòfiques sobre bé i mal

15. Plató, *República* 363cd (Trad. J. Pòrtulas & S. Grau)

Museu i el seu fill Eumolp concedeixen als justos, de part dels déus, béns més esplèndids encara. Un cop que els han conduït — de paraula, s'entén — a l'Hades, i els han ajaçat allí, després que han preparat el banquet dels purs, els engarlanden i els fan passar ja tot el temps embriacs; perquè es deuen pensar que la millor recompensa de la virtut és l'embriaguesa eterna. I encara apugen més el salari dels déus; perquè afirmen que, de l'home piados i que manté els seus juraments, els fills dels fills en perviuen, i tot el llinatge futur. En canvi, als impurs i als injustos, els enfonsen en un fangar a l'Hades, i els obliguen a tragar aigua en un sedàs. I mentre encara són vius, els fan patir mala fama.

16. Plató, *Teetet* 176a

SÒCRATES: Però no és possible, Teodor, ni que els mals siguin suprimits —perquè és inevitable que hi hagi sempre alguna cosa que obstaculitzi el bé—, ni que tinguin la seva seu entre els déus: és a la naturalesa mortal i a aquest indret d'aquí que queda circumscrit, per necessitat, el seu vagareig. És per això, precisament, que convé provar de fugir d'aquí baix tan de pressa com es pugui. I aquesta fugida consisteix a esdevenir semblant a la divinitat, en la mesura que sigui possible; i esdevenir semblant a la divinitat és esdevenir just i pietós, amb l'ajut del seny.

17. Plató, *Lleis* 896de

L'ATENÈS: No hem de coincidir, doncs, per força sobre el fet que l'ànima és la causa tant del bé com del mal, d'allò que és bell i d'allò que és lleig, d'allò just i d'allò injust, i de tots els contraris (τῶν τε ἀγαθῶν αἰτίαν εἶναι ψυχὴν καὶ τῶν κακῶν καὶ καλῶν καὶ αἰσχυρῶν δικαίων τε καὶ ἀδίκων καὶ πάντων τῶν ἐναντίων), si proposem que l'ànima és la causa de totes les coses?

CLÍNIAS: Com negar-ho, en efecte?

L'ATENÈS: Llavors, no hem de declarar per força que l'ànima, per tal com administra i governa des de dins totes les coses que són en moviment, administra també el cel?

CLÍNIAS: Què si no?

L'ATENÈS: Una sola ànima o més? Ja responc jo per tu: més d'una. En tot cas, no en suposarem pas menys de dues, em penso: la que fa el bé i la que és capaç de fer el seu contrari (τῆς τε εὐεργέτιδος καὶ τῆς τάναντία δυναμένης ἐξεργάζεσθαι).

18. Doctrina dels hegesíacs sobre la felicitat (Diògenes Laerci II 94)

La felicitat és completament impossible: el cos és aclaparat per un munt de patiments, i l'ànima pateix amb el cos i en resta torbada, mentre que l'atzar frustra moltes esperances; o sigui que, per això, és inexistent, la felicitat.

19. Euclides nega que el mal tingui substància independent (Diògenes Laerci II 106)

[Euclides] declarava que el bé és un, tot i que rep molts noms: de vegades seny, de vegades déu, i altres cops intel·ligència, etcètera. En canvi, allò que s'oposa al bé, ho refusava, afirmant que no existeix.

20. Xenòcrates, fr. 15 Henze = 213 Isnardi Parente (*apud* Aeci I 7, 30):

Déus ho són també el cel i els astres de foc —de fet, aquests són els déus olímpics i també altres dèmons invisibles que habiten les regions sublunars.

21. Xenòcrates, fr. 24 Henze = 225 Isnardi Parente (*apud* Plutarc, *De def. orac.* 417bf):

Existeixen, entre els homes com entre els dèmons, diferències de virtut i de la part passional i irracional, que en alguns és dèbil i obscura, com una mena de residu o de sobreabundància, mentre que en altres és forta i difícil d'apagar; d'això mateix sovint se'n troben traces i imatges en els sacrificis i en els rituals iniciàtics o les contalles mitològiques, i es conserven disseminades ací i allà. [...] De fet, els furts i els errors dels déus que s'expliquen i es canten en els mites i en els himnes, allò que es conta que s'amaguen, fugen, s'esclavitzen... no són pas afeccions pròpies dels déus, sinó dels dèmons.

Combats tardans contra les forces del mal i els esperits malèfics

22. Expulsió de dèmons: Filòstrat, *Vida d'Apol·loni de Tiana* IV 20 (Trad. A. Bernabé)

Una vez que [Apol·lonio] discutía acerca de las libaciones, se encontraba presente por casualidad en la conversación un jovencito de los petimetres, con tal reputación de desvergüenza que había sido en tiempos incluso tema de canciones de los carros. [...] Y cuando aconsejó que la copa tuviese asa y que se

hiciese la libación por el asa, lugar por el cual nunca beben los hombres, el jovencito derramó sobre su discurso una carcajada extensa y desvergonzada. Y Apolonio, levantando su mirada hacia él, dijo:

–No eres tú quien te comportas con ese descaro, sino el demon que te impulsa sin tú saberlo.

Estaba efectivamente poseído por démones el jovencito. Pues se reía con lo que ningún otro, y pasaba al llanto sin tener motivo. Además, conversaba y cantaba para sí mismo. La gente creía que era su juventud retozona la que le impulsaba a aquello, pero él realmente era el intérprete del demon y daba la impresión de estar embriagado, con el comportamiento propio de un borracho que tenía entonces. Al verlo Apolonio, el espectro prorrumpió en cantos gritos de pavor y cólera son propios de quienes se están quemando o sometidos a tormento, y juraba que saldría del jovencito y que no se apoderaría de ningún hombre. Pero al hablarle Apolonio con cólera, como un amo a un esclavo pícaro, ruin, descarado y demás, y al exhortarle a que se marchara dejando constancia de ello, dijo:

–Tumbaré tal estatua –aludiendo a una de las de junto al Pórtico real, ante el que esto sucedía.

Cuando la estatua osciló primero, luego cayó, ¿cómo podría pintar alguien el alboroto consecuente, y cómo aplaudían por le prodigio?

23. L'empusa de Corint: Filòstrat, *Vida d'Apol·loni de Tiana* IV, 25 (Trad. A. Bernabé)

Un de ellos era Menipo de Licia, de veinticinco años de edad, bastante dotado de inteligencia y bien proporcionado de cuerpo, pues parecía un atleta Hermoso y de noble estirpe en su porte. La gente pesaba que a Menipo lo amaba una mujer extranjera. La mujer parecía hermosa y bastante elegante. Afirmaba que era rica, pero al parecer no era sencillamente nada de eso, sino sólo lo parecía. [...] Pero Apolonio, mirando a Menipo, al modo de un escultor, delineó al joven y lo escrutó, así que, llegando a una conclusión negativa, dijo:

–Tú, hermoso sin duda, y objeto de acecho de las mujeres hermosas, acaricias una serpiente, y una serpiente, a ti. [...] Y, para que sepáis lo que quiero decir, la buena novia es una de las empusas, a las que la gente considera lamias o mormolicias. Esas pueden amar, y aman los placeres sexuales, pero sobre todo la carne humana, y seducen con los placeres sexuales a quienes desean devorar. [...]

Al insistir Apolonio y no dejarla escapar, reconoció que era una empusa y que cebaba de placeres a Menipo con vistas a devorar su cuerpo, pues acostumbraba a comer cuerpos hermosos y jóvenes porque la sangre en éstos es pura.

Bibliografía

- G. ANDERSON, *Sage, Saint and Sophist. Holy Men and their Associates in the Early Roman Empire*, Londres-Nova York 1994.
- C. A. FARAONE, "Binding and Burying the Forces of Evil: The Defensive Use of "Voodoo" Dolls in Ancient Greece", *Classical Antiquity* 10, 1991: 165-205.
- C. A. FARAONE, "Molten Wax, Spilt Wine, and Mutilated Animals: Near Eastern and Early Greek Oath Ceremonies", *Journal of Hellenic Studies* 113, 1993: 60-80.
- S. I. JOHNSTON, *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece*, Berkeley 1999.
- R. MULLER, *Les Mégariques. Fragments et témoignages*, París 1985.
- M. NUSSBAUM, *The Fragility of Goodness*, Cambridge 1986.
- D. OGDEN, *Greek and Roman Necromancy*, Princeton 2001.
- R. C. T. PARKER, *Miasma*, Oxford 1983.
- M. VEGETTI, *L'etica degli antichi*, Roma-Bari 1989.
- R. VERON, *Le Mal dans la tragédie grecque*, París 2003.